

Надія МИРОНЕЦЬ (Київ)

**ШВИДЬКО Г. МИХАЙЛО КОМАРОВ
І КАТЕРИНОСЛАВЩИНА. – ДНІПРОПЕТРОВСЬК:
НАЦІОНАЛЬНИЙ ГІРНИЧИЙ УНІВЕРСИТЕТ, 2011. – 228 с.**

Дослідження про Михайла Федоровича Комарова – видатного діяча на ниві української культури другої половини XIX – початку XX ст. – давно очікуване як науковцями, так і широким читацьким загалом. Було б несправедливо твердити, що ім'я М. Комарова забуте. Про нього писали ще за життя. Російський історик культури, літературознавець, етнограф і археограф О. М. Пипін у своїй праці з історії російської етнографії¹ схвально відгукнувся про публікації М. Комарова “Показчик нової української літератури” (1798–1883 рр.) (К., 1883) та “Нова збірка народних малоруських приказок, прислів'їв, помовок, замовлянь і шептань” (Одеса, 1890). До біографії М. Комарова вперше звернувся український етнограф М. Ф. Сумцов², про нього писав і А. Кримський³, звернувши увагу на статті М. Комарова, опубліковані в галицькому часописі “Зоря”, на його перекладацьку діяльність та літературні нариси про українських письменників.

Цінна інформація про життя і творчість М. Комарова була оприлюднена у присвячених йому некрологах⁴ та у статтях, опублікованих невдовзі після його смерті⁵, серед яких своєю ґрунтовністю вирізняється публікація Володимира Дорошенка. У його статті означено основні віхи життєвого шляху М. Комарова, відзначено його великі заслуги в розвитку української етнографії, бібліографії, лексикології, літературознавства, у виданні збірок творів українських письменників та поетів, у поширенні природничих знань серед народу.

¹ Пытин А. Н. История русской этнографии. – М., 1891. – Т. 3. – С. 411.

² Сумцов Н. Ф. Современная малорусская этнография // Киевская старина. – 1895. – Кн. 5. – С. 186–198.

³ Кримський А. М. Комар // Зоря. – 1896. – Ч. 18. – С. 358–360.

⁴ Тисяченко Г. З останніх днів М. Ф. Комарова // Рада. – 1913. – № 173. – 11 серпня. – С. 3; його ж. Похорон М. Ф. Комарова // Там само; Єфремов С. Пам'яті Михайла Комарова // Там само. – № 187. – 17 серпня. – С. 1–2; Василько А. Пам'яті М. Комарова // Там само. – № 194. – 25 серпня. – С. 2–4.

⁵ Корнич Д. М. Ф. Комаров як громадський діяч // Там само. – 1914. – № 9. – 12 січня. – С. 2; Дорошенко В. Михайло Комар (Комаров) // Літературно-науковий вістник. – 1913. – Т. LXIV. – Кн. 10. – С. 120–131; Ковальчук Л. Михаил Федорович Комаров // Известия Одесского библиографического общества при Императорском Новороссийском университете. – Одесса, 1913. – Т. II. – Вып. 7. – С. 323–336.

Інтерес дослідників до різних аспектів діяльності М. Комарова посилюється у другій половині 1920-х – на початку 1930-х рр. М. Комарову як бібліографу присвятили статті відомий літературознавець і мовознавець Михайло Возняк та бібліограф Михайло Ясинський⁶. Про М. Комарова як одеського культурного і громадського діяча йшлося у статтях С. Козуба та О. Рябініна-Скляревського⁷, про його змагання з цензурою – у статті К. Копержинського⁸, діяльність М. Комарова як літературознавця дослідив А. Музичка⁹.

Зацікавленість постаттю М. Комарова знову проявилася в 60-х – 80-х роках минулого століття, коли почали з'являтися узагальнюючі праці з історії української лексикології, бібліографії та літературної критики, в яких було належно поціновано подвижницьку діяльність М. Комарова у цих галузях¹⁰. До постаті М. Комарова як упорядника поетичної збірки “Вінок Т. Шевченкові”, одного з перших біографів Т. Шевченка та укладача його бібліографії привернув увагу письменник, одеський краєзнавець Г. Зленко¹¹. Цьому ж авторові належить ціла низка присвячених М. Комарову статей, написаних у наступні роки¹². Писали про М. Комарова й інші дослідники, у тому числі й авторка рецензованої монографії¹³.

⁶ *Возняк М.* До діяльності Михайла Комарова // Бібліографічні вісті. – К., 1927. – № 4. – С. 12–46; *Ясинський М.* До характеристики М. Комарова як бібліографа // Україна. – 1929. – Кн. 38. – С. 65–72.

⁷ *Козуб С. М.* М. Коцюбинський та М. Ф. Комаров // Записки історико-філологічного відділу УАН. – 1929. – Кн. 23. – С. 245–268; *Рябінін-Скляревський О. М. Ф. Комаров як культурний одеський діяч 1888–1913* // Україна. – 1929. – Кн. 38. – С. 40–49; *його ж.* З життя Одеської Громади 1880-х років // За сто літ. – К., 1929. – Кн. 4. – С. 161–180.

⁸ *Копержинський К. М. Ф. Комаров у суперечках з цензурою наприкінці 80-х і на початку 90-х років* // Україна. – 1929. – Кн. 38. – С. 50–64.

⁹ *Музичка А. М.* Комаров як критик і літературознавець // Літературний архів. – Харків, 1930. – Кн. III–VI. – С. 55–75.

¹⁰ Див.: *Горецький П. Й.* Історія української лексикографії. – К., 1963. – С. 121–124; *Гуменюк М. П.* Українські бібліографи XIX – початку XX століття. – Харків, 1969. – С. 45–59; *Грицюта М. І.* Михайло Комаров // Історія української літературної критики. – К., 1988. – С. 258–264.

¹¹ *Зленко Г. Д.* Книга пам'яті. Оповіді та розвідки літературного слідопита. – Одеса, 1971. – С. 63–77; *його ж.* Один з перших біографів Шевченка // Вітчизна. – 1978. – № 3. – С. 176–179.

¹² *Його ж.* Михайло Комаров і його роль в історії Одеси // Південь України. Четвертий міжнародний конгрес українців: Доповіді та повідомлення. – Одеса, 1992. – С. 237–245; *його ж.* Жива спадщина. До 150-річчя від дня народження М. Ф. Комарова і 70-річчя заснування Українського бібліографічного товариства в Одесі // Кур'єр Кривбасу. – 1994. – № 20–21. – С. 9–14; *його ж.* Д. І. Яворницький і М. Ф. Комаров // Регіональне і загальне в історії: Тези міжнародної конференції, присвяченої 140-річчю від дня народження Д. І. Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду (листопад 1995 р.). – Дніпропетровськ, 1995. – С. 16–18; *його ж.* Сестри Комарови // Кур'єр Кривбасу. – 2000. – № 1. – С. 114–126; *його ж.* Лицарі досвітніх вогнів: тридцять три портрети діячів одеської “Просвіти” 1905–1909 років. – Одеса, 2005. – С. 15–21; та ін.

¹³ *Швидько Г. К.* Михайло Комаров і Катеринославська “Просвіта” (1905–1913) // Сарбейські читання. – К., 2003. – С. 51–52; *її ж.* Про увічнення пам'яті видатного земляка М. Ф. Комарова // Гуманітарний журнал. – Дніпропетровськ, 2003. – № 1. –

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

Привертала увагу дослідників і величезна епістолярна спадщина М. Комарова, було опубліковано частину його листування з відомими культурними діячами¹⁴.

Але, незважаючи на значну кількість літератури, присвяченої М. Комарову як відомому бібліографу, літературному критикові, видавцю, лексикографу, етнографу, просвітянину тощо, відсутня узагальнююча праця, яка давала б цілісне уявлення про цю багатогранну постать. Існуючу донині лакуну заповнює монографія Ганни Кирилівни Швидько, бо хоч її назва акцентує увагу на зв'язках М. Комарова з Катеринославщиною, зміст її значно ширший, він охоплює увесь життєвий шлях і всі сфери діяльності визначного культурного діяча.

Можна зрозуміти бажання Г. К. Швидько розкрити особистість М. Комарова саме як свого земляка, адже авторка монографії та її герой дитячі роки провели в тому самому селі Дмитрівка – нині Петропавлівського району Дніпропетровської області, навіть навчалися в одній школі, правда, з різницею у сто років. І свою працю про знаменитого земляка Г. К. Швидько присвятила всім поколінням вчителів Дмитрівської середньої школи.

Але, повторюся, дослідження виходить далеко за межі краєзнавчого. Безпосередньо зв'язкам з “малою батьківщиною” присвячена друга частина книги. Перша ж частина – “«Малі справи» великого культурника” – висвітлює основні віхи біографії М. Комарова і його титанічну, самовіддану працю задля відродження української культури. Юрист за освітою, він працював за фахом для заробітку, щоб утримувати родину, а увесь вільний час віддавав численним захопленням і громадським справам, слідуючи своєму життєвому кредо, сформульованому в народній мудрості: “Не вважай на врожай, сій жито – хліб буде”. Розкрити сутність численних справ і захоплень М. Комарова авторці вдалося завдяки вдалій структурі книги, кожний з підрозділів якої розповідає про його діяльність у різний час у тій чи іншій галузі.

Приваблює вибраний авторкою стиль викладу матеріалу, в якому поєднується доступність із науковістю. У “Вступі” до монографії дається детальний аналіз джерел та літератури, якими послуговувалася дослідниця, а кожний факт, наведений при викладі матеріалу, підкріплений посиланням (нерідко й не одним) на використані джерела. При цьому авторка полемізує зі своїми попередниками, аргументовано вказує на допущені ними неточності,

---

С. 209–212; *її ж.* Михайло Комаров // Моє Придніпров'я: Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2004 р.: Бібліографічний покажчик. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 59–62; *її ж.* Михайло Комаров і Катеринославщина // Бористен. – 2003. – № 3. – С. 8–11; *її ж.* Василь Гегело та його листування з Михайлом Комаровим // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. – Дніпропетровськ, 2004. – Вип. 1. – С. 62–76; *її ж.* Михайло Грушевський і Михайло Комаров // Бористен. – 2004. – № 2. – С. 9–12; *її ж.* Катеринославські кореспонденти Михайла Комарова // Придніпров'я. Історико-краєзнавче дослідження: Зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2006. – Вип. 3. – С. 69–83; *її ж.* Запорозьке козацтво у творчій спадщині М. Ф. Комарова // Січеславський альманах: Зб. наук. пр. з історії українського козацтва. – Дніпропетровськ, 2010. – Вип. 5. – С. 21–40; та ін.

¹⁴ Детальніше див.: *Старовойтенко І.* Листи Михайла Комарова до Євгена Чикаленка // Спадщина. Літературне джерелознавство, текстологія. – К., 2007. – С. 283–285.

вводить читача у свою творчу лабораторію, розповідаючи про хід наукового пошуку, фіксуючи увагу на тих моментах, які вимагають подальшого дослідження, наприклад, питання про авторство М. Комарова стосовно опублікованої в “Колоколе” статті під псевдонімом “Чапля”, про дати народження і смерті В. Гегела та деякі інші.

Нерідко матеріал про той чи інший епізод життя М. Комарова супроводжується авторським міні-дослідженням. Так, розповідаючи про першу наукову працю М. Комарова – запис і публікацію варіанта думи про Саву Чалого, – авторка подає короткі відомості про цю реальну історичну постать і констатує, що попри наявність про неї деяких документів, фольклорних матеріалів, художньої та наукової літератури, його повна біографія й досі не відтворена, в ній залишається багато прогалин і суперечностей, тому кожний варіант народної думи про Саву Чалого, у тому числі й записаний М. Комаровим, важливий для науки. Аналізуючи останню працю М. Комарова, присвячену П. Морачевському і його перекладу Св. Євангелія на українську мову, Г. Швидько наводить і праці сучасних дослідників, присвячені цій напівзабутій постаті. У сюжеті про В. Гегела дослідниця детально викладає історію пошуку матеріалів про цю напівзабуту постать, фіксує віднайдене попередниками, уточнює дещо у власних попередніх публікаціях і, залучаючи нові джерела, значно доповнює раніше оприлюднені факти.

Подібні приклади можна продовжити.

Ще одну особливість авторського стилю хотілося б відзначити – це прагнення “вписати” кожний період життя М. Комарова у по можливості ширший історичний і географічний контекст, показати, з якими людьми він спілкувався і який був характер того спілкування, взаємні впливи тощо. Так, знайомлячись із дитячими роками Ф. Комарова, який народився 11 (23 ст. ст.) січня 1844 р. у селі Дмитрівка, читач має можливість із наведеного у книзі матеріалу хоч коротко дізнатися й про історію села; висвітлюючи роки навчання М. Комарова у класичній гімназії в Катеринославі (1858–1862), Г. Швидько згадує відомих випускників цього навчального закладу, його вчителів, зокрема Я. Д. Грахова – директора гімназії часів навчання в ній Комарова, – людину дуже освічену, що, звичайно ж, впливало на формування вчительського контингенту, на якість навчання і на загальну атмосферу в гімназії. Деякі вчителі гімназії були членами Північного клубу, засідання якого могли відвідувати й гімназисти, і в книзі висловлюється припущення, що на тих зібраннях бував і М. Комаров, бо вже тоді цікавився літературою.

Навчання М. Комарова на юридичному факультеті Харківського університету (1863–1867) збіглося з періодом піднесення суспільної активності студентства. Використовуючи різні джерела, у тому числі й мемуари сучасників М. Комарова – М. Балліна, який розповів, зокрема, про організацію в Харкові літературного клубу під назвою “Клуб чесних і благородних людей”, та А. Воронова, який одночасно з М. Комаровим навчався на юридичному факультеті і детально його охарактеризував, – дослідниця вводить читача в ту атмосферу, яка пробудила у М. Комарова інтерес до української народної творчості. Адже саме у студентські роки він почав записувати фольклорний

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

матеріал, і першою його публікацією був згаданий запис народної думи про Саву Чалого, вміщений у “Екатеринославских губернских ведомостях” (1865 р., № 22).

Розповідаючи про початок трудової діяльності М. Комарова в місті Острогоську Воронежської губернії, де він двадцять років прослужив у Окружному суді, а також займався етнографічними дослідженнями, Г. Швидько зауважує, що Острогоськ із середини XVII ст. був центром одного з п’яти козацьких полків Слобожанщини і був заселений переважно українськими козаками; наводить схему розташування Острогоського козацького полку.

На острогоський період припадає друга публікація М. Комарова (на припущення дослідниці, це була стаття “Клеветники”, вміщена в 1868 р. в “Колоколе” О. Герцена), а також початок його перекладацької та популяризаторської роботи. Першою перекладеною М. Комаровим українською мовою і виданою у 1874 р. була популярна книжечка історика і громадського діяча О. І. Строніна (О. Іванова) “Рассказы о земле и небе”, в перекладі – “Розмова про небо і землю”.

Так послідовно авторка розкриває кожний період життя і діяльності М. Комарова, історію написання та публікації його численних праць, відгуки на них, його багатогранну громадську діяльність. Київський період його життя (кінець 1879 чи початок 1880 – 1883 рр.) був тісно пов’язаний зі Старою Київською громадою. На київський період припадає перша публікація М. Комарова про Т. Г. Шевченка (1881) і його унікальна праця “Покажчик нової української літератури. 1798–1882” (К., 1883), якою він голосно заявив про себе як бібліограф. Бібліографічні покажчики, складені ним у наступні роки, зокрема такі, як “Т. Шевченко в литературе и искусстве” (Одесса, 1903), “Библиографический указатель музыкальной и литературной деятельности М. В. Лысенко” (К., 1904), “Бібліографічний покажчик видань Котляревського, творів та писань про його” (К., 1904), “Українська драматургія. Збірка бібліографічних знадобів до історії української драми і театру українського (1815–1907)” (Одеса, 1906) та інші, принесли йому визнання як одному з найавторитетніших українських бібліографів.

У Києві М. Комаров працював адвокатом, організував платну бібліотеку, захопився роботою зі складання російсько-українського словника, яку особливо активно розвинув, працюючи в Умані (1883–1887), і завершив в Одесі.

Роботі над словником у монографії присвячено окремий підрозділ “Словарники”, в якому детально розповідається про укладання і видання словника, що було справою усього життя М. Комарова. Результатом його подвижницької діяльності стало видання чотирьох томів словника, які вийшли протягом 1893–1896 рр. загальним обсягом 1134 сторінки під назвою: “Словарь російсько-української мови. Зібрали і впорядкували М. Уманець і А. Спілка”. М. Уманець – псевдонім М. Комарова, яким він підписав написану в Умані працю “Дещо з історії українського письменства XIX в. (Спомини і замітки)”, псевдонім А. Спілка означав “Одеська (Адеська) громада”, чим підкреслювався значний внесок її членів у роботу над словником на останньому її етапі.

Закономірно, що найбільша частина першого розділу книги присвячена одеському (1887–1913), останньому і найбільш плідному періоду життя М. Комарова. Про його зміст можна скласти уявлення уже із вдало підібраних назв підрозділів: “Лідер Одеської громади”, в якому йдеться про визначну роль М. Комарова в активізації діяльності одеських українців, що дещо була занепала після арештів та переслідувань, і його всебічну діяльність, яка дала привід сучасникам назвати його нервами Одеської громади (її душею вважався Леонід Смоленський); “Словарники”, де мова йде про згадувану вже роботу над російсько-українським словником; “Змагання з цензурою”, в якому розповідається про наполегливу й послідовну боротьбу М. Комарова як юриста і громадського діяча з цензурою за право на публікацію творів української художньої літератури і перекладів світової класики; підрозділ “Міністр закордонних справ” присвячений зв’язкам М. Комарова з різними галицькими виданнями, куди він намагався вмістити як свої праці, так і твори інших авторів із Наддніпрянської України, які не могли бути опубліковані через цензурні утиски; окремі підрозділи містять розповіді про святкування ювілею Котляревського; про різноманітну культурно-освітню діяльність одеської “Просвіти”, одним із найактивніших членів якої був М. Комаров; про його останні дні і справи.

Наприкінці життя, будучи тяжко хворим, Михайло Федорович продовжував наполегливо працювати, листувався з багатьма кореспондентами. Він мав намір підготувати нову редакцію виданого ще в 1883 р. “Показчика нової української літератури. 1798–1883”, проте для завершення цієї об’ємної роботи, для якої знадобилися б зусилля цілого колективу професіоналів, у ентузіаста-бібліографа вже не вистачило сил. В останні роки свого життя М. Комаров працював над підготовкою до друку великого збірника поезій “Вінок Т. Шевченкові із віршів українських, галицьких, російських, білоруських і польських авторів”, який побачив світ у 1912 р. з ґрунтовними коментарями упорядника. Останньою у творчому доробку М. Комарова була брошура “П. Морачевський та його переклад Св. Євангелія на українську мову” (1913).

Як позитивну сторону рецензованої монографії слід відзначити наведені в ній відомості про членів родини М. Комарова. Дружина Михайла Федоровича Любов Болеславівна (у дівоцтві Грабовська) походила з польської родини, але добре знала українську мову і була йому вірним помічником у роботі: переписувала рукописи, розкладала словарні картки, вишукувала в літературі потрібні цитати тощо.

Його старший брат Олександр Федорович Комаров (1842–1918) закінчив природниче відділення фізико-математичного факультету Харківського університету і присвятив свою творчу діяльність поширенню серед народу наукових знань через науково-художній жанр літератури – він був автором багатьох науково-популярних книжечок для народу, виступаючи під псевдонімом Степовик, брав активну участь у діяльності заснованого у Санкт-Петербурзі українськими громадськими діячами “Благодійного товариства для видання загальнокорисних і дешевих книг”.

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

Помітний слід в українській культурі залишили дочки М. Комарова: Маргарита (1870–1929) – перекладачка і одна із засновниць літературного товариства “Молода громада” в Одесі, близька приятелька Лесі Українки; Любов (1875–1937) – лікар за освітою і перекладачка за покликанням; Галина (1877–1938) – перекладачка і поетеса (“Комарівна”), також подруга Лесі Українки.

Син М. Комарова Богдан (1881–1975) був українським бібліографом, укладачем термінологічних словників, автором науково-популярних книг про охорону природи та використання природних ресурсів.

Відомими діячами були і зяті Михайла Федоровича. Михайло Дмитрович Сидоренко (1859–1927), чоловік Маргарити, був професором Новоросійського університету, фахівцем у галузі мінералогії і геології, і разом з тим – одним із активних помічників М. Комарова в його роботі над російсько-українським словником. Чоловік Віри – Онисій Іванович Волянський (1867–1932) – також залишив свій слід в історії медицини, лексикографії, просвітянського руху.

Наведені у монографії відомості про велику і дружну родину М. Комарова дають уявлення про те, в якій атмосфері він жив і працював, що було його опорою у творчій і громадській діяльності.

У другій частині книги зв’язки М. Комарова з “малою батьківщиною” (Катеринославщиною) подано через аналіз творчої спадщини М. Комарова, присвяченої запорозькому козацтву, та через його контакти з видатними постатями краю. Г. К. Швидько дає фахову оцінку таким працям М. Комарова, як історичне оповідання “Антін Головатий, запорозький депутат і кобзар” (Львів, 1891) та цій же постаті присвяченій брошурі “Оповідання про Антона Головатого та про початок Чорноморського козацького війська” (СПб., 1901), опублікованій «Благодійним товариством для видання загальнокорисних і дешевих книг», і цим же товариством виданій брошурі “Оповідання про Богдана Хмельницького. Як визволив він Україну від неволі польської” (СПб., 1901). Дослідниця звертає увагу на джерела, якими користувався М. Комаров при написанні цих праць, на їх оцінку сучасниками, і робить висновок, що в них Михайло Комаров виступав як популяризатор історичних знань, а в останній – і як дослідник.

Серед земляків М. Комарова, яким Г. К. Швидько присвячує окремі нариси, зустрічаємо імена досить відомі, такі, як історик Дмитро Іванович Яворницький (1855–1940), громадський діяч, один з ініціаторів відкриття Катеринославської вченої губернської архівної комісії, директор Катеринославського комерційного училища, активний просвітянин Антін Степанович Синявський (1866–1951), і менш відомі, які, проте, залишили помітний слід у розвитку української культури: Василь Петрович Гегело – близький друг М. Комарова, катеринославський поміщик, що надавав кошти на українські видання, на підтримку музею ім. Поля, з директором якого Д. І. Яворницьким він приятелював, та був почесним членом Катеринославської вченої архівної комісії; робітничий поет і просвітянин Трохим Миколайович Романченко (1880–1930); український художник і графік Василь Онисимович Корнієнко (1867–1904). Сюжети про діячів Катеринославщини, з якими спілкувався М. Комаров, розкрито на основі широкого використання його листування,

причому частина листів подана у книзі в додатках, що додає роботі наукової значущості.

Окремо слід сказати про велику кількість ілюстрацій, вміщених у монографії. Тут і фотографії титульних сторінок перших видань праць М. Комарова, які є бібліографічною рідкістю і не кожному читачеві доступні, і портрети діячів, з якими спілкувався М. Комаров, та багато інших, серед них є й унікальні, як, наприклад, фотографія 1889 р., на якій – Леся Українка, Михайло Косач та Маргарита Комарова. Жаль тільки, що поліграфічне виконання ілюстрацій не зовсім якісне.

До роботи додано списки: “Бібліографія”, “Основні праці М. Ф. Комарова”, “Переклади на українську мову творів інших авторів”, “Публікації творів інших авторів”, “Некрологи”, а також “Іменний покажчик”.

У цілому високо оцінюючи рецензовану монографію, висловимо й деякі побажання, що їх варто врахувати, готуючи книгу до перевидання, у необхідності якого немає сумніву, адже її тираж (150 примірників) у жодному разі не задовольнить читачького попиту. Насамперед впадає в око відсутність редактора, а звідси – чимало повторів, інколи зустрічаються невиправлені помилки, як, наприклад, Валуєвський циркуляр 1863 р. названо “славнозвісний” (замість “сумнозвісний”) (с. 47), подана в квадратних дужках дата листа М. Комарова до Д. Яворницького – 1095 (с. 148), при розміщенні листів у додатках не завжди дотримано хронології. У книзі вміщено кілька фотографій М. Комарова у різні періоди життя, бажано було б їх датовувати.

Усі ці побажання не носять принципового характеру і можуть бути легко виправлені при підготовці другого видання книги, у якій Г. К. Швидько вдалося відтворити повноцінний просопографічний портрет визначного українського культурного діяча Михайла Федоровича Комарова.